

Əlyazması hüququnda

MƏRYƏM MƏNSİM QIZI KAZIMOVA

AZƏRBAYCANDA AĞACOYMA SƏNƏTİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6218.01 – Dekorativ tətbiqi sənət

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
“Təsviri sənət tarixi və nəzəriyyəsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Kübra Muxtar qızı Əliyeva

*Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Əməkdar incəsənət xadimi*

Rəsmi opponentlər:

Sevil Yusif qızı Sadıxova

Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent

Toğrul Rasim oğlu Əfəndiyev

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və
İncəsənət İnstitutu

Dissertasiyanın müdafiəsi **“24” oktyabr 2016-cı il saat 11:00-da** Azərbaycan
Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində yaradılmış FD.02.191 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1029, Bakı ş., H.Əliyev prospekti, 26.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında
tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “24” sentyabr 2016-cı il tarixində göndərilmişdi.

**FD.02.191 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru:**

X.Z.Əsgərova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanda tarixən ağac emalı xalqın sosial-mədəni həyatında çoxfunksionallığı ilə seçilib. Ağac məmulatların müxtəlif məqsədlərlə emalı tarix, etnoqrafiya, filologiya və hətta bəzi sənətsünaslıq mənbələrində bir çox hallarda “ağacısləmə” sənəti nümunəsi kimi təqdim edilir. Lakin, utilitar məqsədlərlə hazırlanan bəzi əşyaların hələ Alban dövründən (I-VII əsr) “oyma” üsulu ilə bəzədilməsi faktının olması ağac emalında bədii yaradıcı fəaliyyətin göstəricisidir. Ağac məmulatlar üzərində xalq sənətkarları milli irsə əsaslanan bədii təsvir vasitələrini tətbiq edərək dekorativ sənətin bu nadir növündə zaman-zaman yaradıcı imkanlarını nümayiş etdiriblər. Müasir sənətsünaslıqda məhz ağacoyma sənətinə xas bədii xüsusiyyətlər ayrıca olaraq tədqiqat obyektinə çevrilmədiyindən bu mövzunun araşdırılması aktual məsələ kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Bioloji faktorlarla əlaqədar olaraq uzunömürlü olmayan ağac materialından hazırlanan qədim dövrlərə dair sənət nümunələri arxeoloji qazıntılardan nadir hallarda aşkarlanır. Muzey eksponatları arasında sadə kompozisiyalı oymalarla bəzədilən əşyalar onların bədii xüsusiyyətlərinə dair ilkin təsəvvürlər yaradır. Hətta, son yüzilliklərə aid çoxsaylı ağacoyma sənəti nümunələri və müasir dövr sənətkarlarının əl işləri sənətsünaslıq təhlilindən kənarda qalmışdır.

Ağac məmulatların bəzədilməsi milli-bədii ənənələrə tabedir. Memarlıq, basmaqəlib, müxtəlif təyinatlı məişət əşyaları, musiqi alətlərinin timsalında ağacoyma sənətinin ənənəvi bədii-üslub xüsusiyyətlərinin geniş diapazonda, bir sənət daxilində araşdırılması aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Birüzlü, ikiüzlü, relyefli oymalardan əlavə, hər birində girinti və çıxıntısı oyulan “ələt” adlı hissələrin bir-birinə geydirilməsi ilə yığılan zərif “şəbəkə” forması, ağac üzərində oyularaq sədəf, sümük, qızıl və s. materiallardan taxılan naxışlarla ərsəyə gələn hatəmkarlıq bədii-texniki üsullar kimi dəfələrlə tədqiqatçılar tərəfindən nəzərdən keçirilib. Lakin, elmi işdə ağac şəbəkə və hatəmkarlığın texniki cəhətdən oyma üsulu ilə bağlılığı əsaslandırılaraq sənətkarlığın ağacoyma növündə ümumiləşdirilmişdir.

Xalqımızın bacarıqlı el sənətkarları tərəfindən əsrlər boyu yaşadılaraq

ənənəviləşmiş və müasir günümüzədək gəlib çatan ağacoyma sənət növü XXI əsrdə müasir tamaşaçının marağını yeni ideya və bədii keyfiyyətlərlə cəlb edərək aktuallığını itirməmişdir. Hal-hazırda Azərbaycanda bədii ağacoyma sənəti daima dəyişən, müasirləşən mühitin tələblərinə uyğun müxtəlif səpkili və sərbəst olmaqla yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi tarixi ənənələrə əsaslanan estetik məzmunlu qədim bir sənət növüdür. Beləliklə, bu sənət növünün bədii xüsusiyyətlərinin tarixi təsnifatını apararaq ənənəvi və yeni məzmunlu inkişafının elmi-nəzəri kontekstdə araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur.

Problemin tədqiq olunma dərəcəsi. Bədii ağacoyma sənəti Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin bu günə kimi demək olar, dar çərçivədə tədqiq edilən növlərindəndir. Bəzi mənbələrdə konkret tarixi dövrün xarakterik bədii-oyma üsulları sənətsünaslar tərəfindən araşdırılmış, digər qisim isə XX əsrin ikinci yarısından ayrı-ayrı ağacoyma sənətkarlarının yaradıcılığı barədə mətbuatda yer alan məqalə və məlumat xarakterli jurnalist yazılarıdır. Azərbaycanda ağacoyma sənəti barədə “Искусство Азербайджана” (Баку, 1976), “Azərbaycan incəsənəti” (Bakı, 1977; Bakı, 1992), R.Əfəndinin “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri” (Bakı, 1976) , “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti” (Bakı, 1999), A. Əliyevanın “Художественная обработка дерева” (Баку, 1983; Баку, 1986), “Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri” (Bakı, 1960), A. İmanovun “Ağac üzərində oyma” (Bakı , 2011), “Ağac üzərində mozaika” (Bakı, 2011), M.Tərlanovun “Декоративно-прикладное искусство Советского Азербайджана” (Баку, 1968), T.Əfəndinin “Декоративно-прикладное искусство Азербайджана XIX – начала XX вв.” (Баку, 2003), Ə.Salamzadənin “Tofiq Rəsulov. Şəbəkə” (Bakı, 2009) adlı kitablarında bədii ağacoyma sənətinin ayrı-ayrı məqamları işıqlandırılıb. M.Nəcəfovun “Mahir şəbəkəçi” (“Kommunist” qəz., 1957, 8 yanvar), R.Əfəndinin “Naxışlar, cizgilər, rənglər” (“Elm və həyat”, 1965, № 10), N.Əsgərovanın “Hacı Lətif oğlu usta Yusif Məmmədovun işləri” (Azərb. SSR EA xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1959, № 3), A.Əliyevanın “Azərbaycan bədii ağacişləmə sənəti tarixindən” (“Qobustan”, 1981, № 1), “Sovet Azərbaycanında şəbəkə sənəti” (“Qobustan”, 1981, № 3), Z.Balaşovun “Azərbaycan bədii taxta sənəti barədə” (“Mədəni-maarif işi”,

1984, №4), V.Quliyevin “Ağac üzərində möcüzələr” (“Azərbaycan gəncləri”, qəz., 1984), T.Həsənzadənin “Ağac üzərində xəttəyma” (“Qobustan”, 2000, №2), Z.Əliyevin “Ağaclarla hopmuş gözəllik” (“Azərbaycan təbiəti”, 1984, №2), “El sənəti - el şöhrəti” (“Kaspi”, 1984, №2), “Usta Seyfəddinin möcüzələri” (“Xudafərin”, 22 fevral, 1999) adlı məqalələrdə Azərbaycanda bədii ağac emalı sənəti tarixindən, son yüzillikdə yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığından söhbət açılır.

Göstərilən əsərlərdə Azərbaycanda ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri memarlıq, basmaqəlib, məişət əşyaları, musiqi alətləri, sənətkarların yaradıcılığı və s. ümumi sənət növü daxilində deyil, ayrı-ayrılıqda epizodik əhatə edilir.

Tədqiqatın məqsədi və əsas vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan xalqının məişətində əsrlər boyu istifadə olunan və sənətkarların yaratdıqları ağacoyma sənəti nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu:

- ağacoyma sənəti nümunələrinin sosial-mədəni həyatda inkişaf ənənələrini müəyyənləşdirmək;
- ağacoyma sənətində oyma üsullarının və forma müxtəlifliyinin bədii xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq;
- oyma üsulu ilə tərtibat verilən sənət nümunələrində bədii-ideoloji təsəvvürləri müəyyən etmək;
- ənənəvi naxış elementlərinin və kompozisiyaların ağac üzərində icrasının digər materiallarla müqayisəli təhlilini apararaq özünəməxsus bədii imkanlarını üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan memarlığında tətbiq edilən ağac dekor elementlərinin estetik rolunu müəyyən etmək;
- bədii parçalarda istifadə olunan basmaqəliblərin milli-bədii üslubu əks etdirən oyma nümunəsi kimi rolunu müəyyənləşdirmək;
- ağacoyma sənətinin inkişafında sənətkarların fərdi dəst-xəttini, üslub xüsusiyyətlərini və rolunu sənətsünaslıq baxımından təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi ağacoyma nümunələrinə dair arxeoloji tapıntılar, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, Milli

Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində, Azərbaycan Xalça Muzeyində, Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində, Qəbələ Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində, Şəki Xalq Tətbiqi Sənəti Muzeyində, Şəki Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində, Quba Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində qorunan eksponatlar, Basqal “Kəlağayı” muzeyində saxlanılan, həmin sexdə istifadə edilən ağac basmaqəliblər, Gəncə, Şəki, Quba, Naxçıvanda, Bakıdakı memarlıq abidələrində tətbiq edilən ağacoyma dekor elementləri və ağacoyma sənətkarlarından S. Mənsimoğlu, B. Balabəyov, Ş. Rəhimov, H. Nacımustafazadənin şəxsi arxivlərində olan sənət nümunələri təşkil edir.

Ağacoyma sənət növünün məişət sahələrinə görə təsnifatı, forma və bədii inkişaf xüsusiyyətləri tədqiqatın predmetinə daxildir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Elmi-tədqiqat işinin metodoloji əsasını ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarmağa imkan verən sənətsünaslıq təhlilindən istifadə təşkil edir. Tədqiqat işində problemlərin təhlilində milli və ümumbəşəri bədii dəyərlərdən, sənətsünaslığın elmi-nəzəri qənaətlərindən faydalanılmışdır. Problemin tədqiqinə başlıca olaraq müqayisəli təhlil metodundan yanaşılmışdır. Araşdırma tarixən ağac emalı ilə bağlı olan bütün məişət sahələri ilə əlaqəli şəkildə aparılmaqla, bədii ağacoyma nümunələrinin sənətsünaslıq təhlilində ilkin arxeoloji materiallara istinadən müasir dövr sənətkarlarının yaradıcılığı sistemli şəkildə öz əksini tapıb.

Dissertasiyanın yazılışında etnoqrafiya, müasir kulturoloji fikrin və sənətsünaslığın nəzəri müddəaları və nəticələrindən, mövzuya uyğun olan yazılı mənbələrdən yararlanılmışdır. Metodoloji baza kimi dünya və Azərbaycan tədqiqatçılarının və sənətkarların bu mövzuya həsr olunmuş fikirləri, dəyər və nailiyyətləri yer almışdır.

Tədqiqatın həddləri. Dissertasiyada bədii ağacoyma sənətinə xas bədii xüsusiyyətlərin təhlili erkən orta əsrlərdən başlayaraq müasir günümüze qədər olan dövrü əhatə edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi məhz problemin qoyuluşu ilə müəyyən olunmuş və aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapıb:

- Azərbaycan sənətşünaslığında ilk dəfə olaraq ağacoyma dekorativ-tətbiqi sənətin müstəqil qolu kimi geniş diapazonda tədqiqata cəlb olunub;
- oyma üsulunun ağac üzərində icra edilən digər üsul (hatəmkarlıq) və bədii formalarda (şəbəkə) təməl rolunu oynaması sənət əsərlərinin təsviri və təhlili ilə təsdiqini tapıb;
- ağacoyma sənət nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında ilk dəfə olaraq Təbriz məktəbi miniatürlərinə tarixi mənbə kimi istinad olunub;
- Azərbaycan memarlığında tətbiq edilən ağac dekor elementlərinin bədii-estetik rolu sənətşünaslıq metodologiyası ilə öz təsdiqini tapıb;
- ənənəvi bədii parça istehsalında istifadə edilən ağac basmaqəliblərin oyma naxış elementlərinin bədii xüsusiyyətləri təhlil edilib;
- bədii ağacoyma sənətinin inkişafında xidmətləri olan sənətkarların yaradıcılığı xronoloji ardıcılıqla araşdırılıb, çağdaş dövrümüzdə peşəkarlığı və özünəməxsus dəsti-xətti ilə fərqlənən sənətkarların bədii üslub tərzini əhatəli təhlil olunub;
- tədqiqat işində ilk dəfə olaraq paytaxtımızın bir sıra muzeyləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı bölgələrin Tarix-Diyarşünaslıq muzeylərində toplanan əl işlərindən, sənətkarların şəxsi arxiv materiallarından istifadə olunmuşdu.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Azərbaycanda məişət həyatının bir çox sahələrində tarixən təzahür edən ağacoyma sənəti nümunələrinin ənənəvi və müasir dövrdə bədii inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlili ilə əldə olunan nəticələrlə dekorativ-tətbiqi sənət tariximizin zənginləşməsində rolu olan tutarlı mənbədir.

Tədqiqat işi rəssamlıq təmayüllü ali və orta təhsil müəssisələrində, sənətşünaslıq, dekorativ-tətbiqi sənət ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə “Azərbaycan incəsənəti tarixi”, “Dekorativ-tətbiqi sənət tarixi”, “Ornament tarixi” fənlərinin tədrisi zamanı köməkçi dərs vəsaiti kimi gərəkli ola bilər. Dissertasiya həmçinin etnoqraf, tarixçilərin yararlanılabildiyi dəyərli vəsaitdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Təsviri sənət tarixi və nəzəriyyəsi ” kafedrasında yerinə

yetirilmişdir. Tədqiqat işindən əldə edilən müddəa və qənaətlər müəllifin yerli və xarici nəşrlərdə çap olunan 10 elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, altı yarım fəsil, nəticə, ədəbiyyat və ayrıca tərtib edilmiş albomdakı illüstrasiyaların siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın mətni 121 kompüter yığımında təqdim olunub.

DİSSERTASIYANIN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsədi və əsas vəzifələri, obyekt, predmeti, metodoloji əsasları, tədqiqatın elmi yeniliyi, həddləri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, işin aprobasiyası və quruluşu öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin I fəslə **“Azərbaycanda ağacoyma sənətinin bədii tərtibat üsulları”** adlanır və özündə iki bölməni birləşdirir. Fəslin **“Ağacısləmə və ağacoyma sənətinin inkişaf ənənələri”** adlı birinci bölməsində Azərbaycanda ağac materialından məişətdə müxtəlif təyinatlı əşya və avadanlıqların hazırlanması və bədii tərtibat məqsədilə emalı tarixi araşdırılır.

Keçmişdə Azərbaycan ərazisinin təxminən 60%-ə qədərini meşə və kol bitkiləri tuturdu. Hətta, ölkəmizdə müəyyən edilmiş 107 ağac növündən 36-sı meşə əmələ gətirən növlərdir¹. Göyrüş, qarağac, ağcaqayın, cökə, qızılağac, yalanqoz, dəmirağac, azat, qoz, fındıq, armud və s. ağacların hər biri özünəməxsus gözəl tekstura və keyfiyyətə, fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərə malikdirlər². Beləliklə, təbii xammal bolluğu ilə yanaşı, hər bir ağac cinsinin üstün cəhətləri tarixən məişətdə məqsədyönlü şəkildə dəyərləndirilib.

Muzeylərimizdə mühafizə olunan ağac materialından düzəldilən eksponatların çeşid müxtəlifliyi, hətta bu gün belə məişətimizdə istifadə etdiyimiz bəzi əşyalar tarixən mövcud olmuş ağacısləmə sənəti nümunələrini ümumən aşağıdakı sahələr üzrə qruplaşdırmağa imkan verir.

¹Müseibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası – Bakı: Maarif, 1998, səh. 267-268.

² Ağabəyov N. Oduncaqşünaslıq və meşə əmtəəşünaslığının əsasları – Bakı, 1990, səh. 243-245.

Bura ev əşyaları (taxt, beşik, kətil və s.), mətbəx ləvazimatları (təknə, tabaq, ağac qaşıqlar, külçəbasan və s.), nəqliyyat vasitələri (araba, kirşə və s.), memarlıq hissələri (məhəccər, qapı, pəncərə və s.), toxuculuq alətləri (həvə, iy və s.), musiqi alətləri (tar, saz, kamança və s.), təsərrüfat alətləri (xış, kotan və s.) və bir sıra müxtəlif mahiyyətli əşya və avadanlıqlar aiddir.

Qruplaşdırılan sahələrdə funksionallıqla yanaşı bəzən sənətkarlar ağac üzərində ayrı-ayrı dövrlərin dini-ideoloji təsəvvürlərilə bağlı təsvirlər, rəmzi mahiyyətli naxışlar, dekorativ bəzək formaları işləməklə onları sənət əsəri səviyyəsinə ucaldıblar. Beləliklə, ənənəvi ağacişləmə sənəti nümunələrində zaman-zaman ağacoyma sənətinin estetik məzmunlu bədii üslub xüsusiyyətləri öz əksini tapıb.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Qafqaz Albaniyasında ağacdən hazırlanan əşyaların bədii tərtibatı sənətkarlıq baxımından özünəməxsusluğu ilə fərqlənib. Hal-hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş olunan III-VII əsrlərə aid üzəri naxışlar və canlıların rəsmləri ilə bəzədilən iki ədəd silindr formalı ağac qab, yenə həmin ərazidən tapılan mücrü, ağac dəstəkli, üzəri dəri ilə örtülən qılınc qını, ağac daraq³ ağacişləmə sənəti nümunələrindəndir. Qeyd etdiyimiz əşyalar arasında ağacoyma sənətinin bədii imkanları arxeoloq Saleh Qazıyev tərəfindən Mingəçevirdə aşkarlanan ağac qabların üzərində daha mürəkkəb kompozisiya daxilində öz əksini tapıb. Burada ritmik təkrarlanan iki cüt maralı bir-birindən fantastik quş ayıraraq torşəkilli naxışlar kompozisiyanı bağlayır. Dini-ideoloji təsəvvürləri əks etdirən rəmzi ornamental təsvirlər dairəvi səth boyu peşəkarlıqla icra edilib.

İslam dövründə Azərbaycanda ibadətlə bağlı müxtəlif ağacişləmə sənəti nümunələri hazırlanır ki, bunlardan “minbər” və “rəhil”i xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Rəhilin bədii tərtibatında oyma üsulunda həndəsi və nəbati naxışlar, sədəf və sümüklə bəzədilməsi və hətta ayaqlıq hissənin İslam memarlığında geniş yayılan “tağ” formasında tərtibat verilməsi ənənəsi olub.

Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində hazırlanan minbərlərdə isə sadə oyma çərçivəsindən kənara çıxaraq bədii ağacoyma üzrə əsl dekorativ tətbiqi sənət

³Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура // КСИИМК, вып. 60, 1955, стр. 63-72.

əsəridir⁴.

XIV-XVI əsr Təbriz miniatür məktəbinə aid boyakarlıq əsərlərində təsvir edilən ağacoyma sənəti nümunələri ilə Azərbaycanda qorunub-saxlanılan sənət əsərləri arasında paralellər mövcuddur. Kompozisiyanın rəngarəngliyində, süjetin dolğunluğunda digər dekor vasitələrindən az rol oynamayan dəbdəbəli taxtlar, musiqi alətləri, memarlıq elementləri və s. ağacoyma sənəti nümunələrinin bədii həlli ənənələrini əyani əşyalar üzərində izləmək olar.

İstanbulun Topqapı muzeyində mühafizə olunan I İsmayıl Səfəviyə məxsus fil sümüyü və bollaça qiymətli daş-qaşlarla hatəmkarlıq üsulunda icra edilən taxt (XVI əsr), Berlin İsmail İncəsənəti muzeyində mühafizə olunan ağac rəhil (XII-XIII əsr), Gəncədə şah Abbas məscidində palıd ağacından hazırlanan minbər (XVII əsr), Qusar rayonunun Həzrə kəndində Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin şərəfinə inşa edilən türbədəki ağac sənduqə (XVI əsr) unikal ağacoyma sənəti nümunələridir. Qeyd edilən sənət nümunələri orta əsrlərdə ağacoyma sənətinin nüfuzlu mövqeyinin göstəricisidir.

Orta əsrlərdə inkişaf etmiş sənət sahələri arasında ağac emalı ilə əlaqədar dülgərlik və nəccarlıq (xarratlıq) xalq məişətində mühüm rol oynayıb. Dülgərlik memarlıqda, nəccarlıq isə ayrı-ayrı əşyaların hazırlanması və paralel olaraq bədii tərtibatla bağlı idi.

XVIII əsrin ortalarında ölkədə xanlıqların yaranması ilə şəxsi mülk tikintisi geniş vüsət alır. İri xanlıqların paytaxtına çevrilmiş Bakı, Şamaxı, Quba, Şəki, Naxçıvan, Təbriz, və s. şəhərlər ölkənin mühüm sənət və ticarət mərkəzləri olmaqdan əlavə, həm də məhəlli mədəniyyət ocaqları sayılırdı⁵.

Toplanan faktiki materiallara əsasən demək olar ki, məhz tarixin bu dövründən bəylərə məxsus mülk tikintisində milli memarlıq ənənələrini vurğulayan dekorasiya vasitələrindən biri ağacoyma sənəti elementləri idi. Belə abidələrdən hal-hazırda

⁴Fətullayev-Fiqarov Ş. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq – Bakı: Şərq-Qərb, 2013, səh.309-312.

⁵Mustafayev A. Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2009, 226 s.

yeganə, Azərbaycan incəsənəti tarixinin memarlıq incisi sayılan, plan-kompozisiyasının və bədii həllinin rəngarəngliyi ilə analoqu olmayan Şəki xan sarayıdır. Zərif, mürəkkəb kompozisiyalı “şəbəkə”li pəncərələr, oyma qapılar, müxtəlif rənglərdə həndəsi və nəbatəti naxışlarla bəzədilən ağac karniz yay köşkünə özünəməxsus kolorit bəxş edir.

Son yüzilliklərdə hazırlanan şərbət qaşıqlarının, mücrülərin, beşiklərin, musiqi alətlərinin, basmaqəliblərin bədii rəngarəngliyi ağacoyma sənətində xalqın estetik zövqünü və peşəkarlığını əks etdirən sənət nümunələridir.

Fəslin ikinci bölməsi **“Ağacoyma sənətində oyma üsulları və bədii forma müxtəlifliyi”** adlanır. Bütün sənət sahələrində olduğu kimi ümumən ağac emalında sənətkarlar müxtəlif alətlərdən və hətta xüsusi dəzgahdan istifadə ediblər. Belə dəzgahın işləmə mexanizminə görə bir-birindən fərqli iki növü vardır. Onlardan biri su ilə işləyən, digəri isə ayaqla hərəkətə gətirilən mexaniki dəzgah, “xarrat çarxı”dır. XVIII əsrə aid xarrat çarxı hal-hazırda Şəki Xalq Tətbiqi Sənəti Muzeyində nümayiş olunur.

Balta, kərki, burğu, iskənə, bıçqı, ərrə, kəlbətin, polad qələm, əydi, tişə, lisə və s. tarixən ağac emalında istifadə olunan əmək alətlərindəndir.

Ağacişləmə sənəti nümunələrinin dekorativ tərtibatında isə müxtəlif formalı oyma üsullarından istifadə edilib. Araşdırılan sənət əsərlərində oyma ağac materialının bir üzündə konturlu oyma, relyefli, bəzənsə materialın hər iki üzündə işlənməklə ikiüzlü, yaxud kəsmə üsulunda icra olunub. “Hətəkmarlıq” üsulu və “şəbəkə” forması dekorativ sənətlərdə geniş yayılaraq ağac materialında da özünəməxsus bədii xüsusiyyətlər daşıyıcısıdır.

Konturlu sadə oymalara dair ən qədim nümunə arxeoloji qazıntılardan tapılan Alban mədəniyyəti dövrü məişət qablarının və mücrünün üzərində icra olunub. Dördbucaqlı mücrünün səthində konturlu oyma üsulunda şaquli və üfiqi istiamətdə çəkilən xətlər təbiət ünsürlərindən olan “su”yu ifadə edən rəmzi naxış elementidir.

Üzərində “su”yu ifadə edən rəmzi elementin əks olunduğu digər bir əşya konturlu oyma üsulunda silindr formalı ağacdən oyulan qabda iki cüt maral, fantastik

quşun təsviri ilə daha maraqlı süjetlidir. Maral və fantastik quş qədim dövrlərdən müqəddəs hesab edilərək dekorativ sənətlərdə geniş tətbiq olunmuşdur.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində ağac üzərində oymaların bir başqa ənənəvi forması relyefli oymalardır. Bu formada icra edilən oymalarda təsvir ya səthdən qabarıq, ya səthdən dərinədə icra olunur. Belə ki, oymaçı bəzən düz səthdə qeyd olunan rəsmi kənar hissələrdən iti alətin köməkliyi ilə oyub çıxarır. Bəzən də əksinə, düz səthdə qeyd olunan rəsmi özünü oyularaq dərinədə qalır.

Relyefli oymaya dair ən qədim nümunə yenə Alban dövrünə təsadüf edir. Mingəçevirdə qəbirdən tapılan ağac mücrünün bir üzündə şaquli istiqamətdə üçbucaqların ritmik təkrarı ilə “su”yu ifadə edən həndəsi naxış və digər səthində isə böyük ölçüdə çevrə daxilində səkkiz ləçəkli çiçəyi xatırladaraq “günəş”i əks etdirən kompozisiya relyefli oyma üsulundadır.

Relyefli oyma üsulu milli baş örpəyi olan kəlağayların və parçaların naxışlanması üçün istifadə olunan basmaqəliblərin timsalında rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Ölkəmizin bir sıra muzeylərinin eksponatlarına çevrilən həndəsi və nəbati naxışlı ağac qəliblər ornament sənətimizin ağac üzərində icra olunan ən orijinal nümunələrindəndir.

Bundan başqa relyefli oyma üsulundan nəbati və həndəsi naxışlı “küləbasanlar”ın səthində, ağac daraqların dəstək hissələrində, dərvişlər qəsidələr oxuyarkən istifadə etdikləri “kəşkül” adlı üzəri naxışlarla bəzədilən qablarda istifadə edirdilər.

Relyefli oyma üsulu XIX əsrdən Qərbi Avropa və Rusiya ilə əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində əsasən memarlıqda qapılara dekor elementlərinin sonradan bərkidilməsi ilə icra edilib. Bakıda, İçərişəhərdə və hətta Gəncədə qeyd edilən tarixi dövrə aid bir sıra evlərin giriş qapılarında, eyvanlarında relyefli oymanın bu üsulu bədii baxımdan rəngarəngdir.

Aparılan təhlillər onu göstərir ki, ağac üzərində rastlanan ikiüzlü oymalar yerli sənətkarlarımızın yaradıcılığında mühüm yer tutaraq xüsusilə son yüzilliklərdə rəngarəngliyi ilə fərqlənib. Funksiyasından asılı olaraq burada təsvir adətən çox da qalın olmayan ağac lövhəsində işlənir. İkiüzlü oyma müxtəlif ölçülü tabaq (podnos),

xalqımızın məişətində ənənəvi xarakter daşıyan şərbət qaşıqlarında, taxça qapıları, beşiklər, memarlıqda sıratağ və məhəccərlərdə tətbiq edilib. Ağacdən hazırlanan bu əşya və hissələrdə ölçüsündən asılı olmadan kompozisiya həndəsi, nəbati, zoomorf motivli naxışlar və xəttatlıq əsasında qurularaq bədii baxımdan bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir. Orta əsrlərdə ağac üzərində bədii tərtibatla bağlı müxtəlif motivli kompozisiyalar xalça, parça, metal, divar boyakarlığında və s. rastlanılmaqla ənənəvi xarakterlidir.

Hal-hazırkı dövrdə öz aktuallığını itirməyərək əsasən memarlıqda tətbiq edilən “şəbəkə” forması bədii ağac emalında ənənəvi üsullardandır. “Şəbəkə” kiçik ölçülü ağac parçalarının bir-birinə oyularaq mismar və yapışqansız geydirilməsi ilə yığılır. Adətən, mənbələrdə şəbəkə “tor”, “qəfəs” mənasında işlədilir⁶. Texnoloji cəhətdən və bədii baxımdan kompozisiyanı yaradan bütün həndəsi elementlər bir-biri ilə əlaqəli, bağlı olur.

Demək olar ki, “şəbəkə”də aparıcı element “şəmsi” və “cəfəri” adlı guşəli güllərdən ibarət formadır. “Şəmsi” şəbəkə kompozisiyası adətən müəyyən ölçüdə 8-dən 32-ə qədər guşəli mərkəzi “ana güllər” həndəsi formalı çevrə ilə hüdudlanır. Ritmik təkrarlanan belə iri ölçülü günəşin rəmzi sayılan elementlər konstruktiv və bədii baxımdan bir-biri ilə kiçik 4, 8, 10 guşəli “bala güllər” və ya həndəsi elementlərlə bağlanır. “Şəmsi” kompozisiyanı yığarkən ələtlər kiçik ölçüdə götürüldükdə ərsəyə gələn iş daha zərif alınır. Rəngli şüşələrin “şəmsi” şəbəkələrdə təzadlı istifadəsi isə kompozisiyanın bədii həllinə bir başqa çalar bəxş edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalçalarında olduğu kimi rənglərin müəyyən təzadlıqla seçilməsi naxışların uzaq məsafədən aydın görünməsinə imkan yaradır.

“Cəfəri” adlı şəbəkədə, elementlərin formasının məhz cəfəri bitkisi ilə uyğunluğu sənətkarlar arasında şəbəkənin bu adla tanınmasına səbəb olub⁷. “Cəfəri” şəbəkədə isə 4 və ya 8 guşəli bitki motivi yastı ağac lövhəsi üzərində oyularaq və ya kəsilərək meydana gəlir. Bu bədii forma ikiüzlü oyma üsulunu xatırlatsa da, “şəmsi” şəbəkə formasında olduğu kimi elementlər ritmik olaraq bədii baxımdan bir-birini

⁶ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cildə, X c. – Bakı, 1987, səh. 496.

⁷ Əliyeva A. Sovet Azərbaycanında şəbəkə sənəti // “Qobustan”, 1981, № 3, səh. 7-11.

təkrarlayır. Şəbəkələr çağdaş günümüzdə memarlıqda qapı, pəncərə, tavan, məhəccər hissələrdə tətbiq edilən milli sənət nümunəsidir.

Ağacoyma sənətində qədim tarixi olan bədii oyma üsullardan biri də hatəmkarlıqdır. Hatəmkarlıq ağac üzərində sədəf, fil sümüyü, qiymətli daş-qaşlar və metallarla görülmə bəzək üsuludur. Bu bədii üsulun ən çox istifadəsi məişət əşyalarından mücrü, beşik, güzgü haşiyələri, musiqi alətləri, silahların qundaq hissəsi və s. üçün xarakterik olub.

Ağacoyma sənətinin daha bir maraqlı üsulunun incəsənətimizdə özünəməxsus bədii imkanları vardır. “Rizəkarlıq” adlanan bu üsulda ağac üzərində müxtəlif rəngli ağac parçalarından təsvirlər yığılır. Hatəmkarlıqda olduğu kimi burada da səthdə təsvir çəkilir, sonra bu təsvir yerləri oyulur. Lakin, hatəmkarlıqdan fərqli olaraq təsvir üçün oyulmuş formada sümük, sədəf və s. deyil, ağacın təbii rəng çalarlarından istifadə edilir. Masalar, nərtdaxtalar, mücrülər və s. əşyalarda rizəkarlıq oyma növü ilə milli naxış elementləri əks olunub. Müasir rəssamlarsa bu üsula müraciət etməklə əşyaları bəzəmək üçün deyil, realist və dekorativ səpkili əsərlər yaratmağa üstünlük verirlər. Burada ağacın təbii rənginin çoxçalarlığı bir növ “palitra” rolunu oynayaraq, hətta, keçid tonlarını əldə etməyə imkan verir.

İkinci fəsil **“Ağacoyma sənətinin dekorativ xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Fəslin **“Azərbaycan memarlığında tətbiq edilən ağac dekor elementləri”** adlı birinci bölməsində yaşayış evi fonunda, konstruktivlik cəhətdən ağac materialının tarixi rolu və memarlıqda istifadə edilən ağac dekor elementlərinin bədii xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Qarağac, palıd, fıstıq, göyrüş, vələs, şam, ardıc, dəmirağac və s. ağac cinslərindən tikinti təcrübəsində geniş istifadə olunub⁸.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, ağac inşaatı tarixində müxtəlif məqsədlərlə tikilən qaradam, “kərtmə” ev formaları, “cımğa”, “bağdadı” və qüllə formasında olan “ləm” adlı tikililər mövcud olub.

Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin seysmik zonada yerləşməsi ilə əlaqədar xalq memarlığında divar hörgüsündə ağac tirlər və iki mərtəbəli evlərin ikinci qatında

⁸ Azərbaycan etnoqrafiyası. III cildə. III c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007, səh.49.

qurulan açıq eyvanın, sütun, məhəccər və pilləkanlarda ağac materialı konstruktivlik cəhətdən səmərəli idi. Bununla yanaşı xalq memarlığında ağacın dekor vasitəsi kimi rolu bəzən konstruktivliklə əlaqəli, bəzənsə binanın plan-kompozisiyası ilə vəhdət təşkil edərək milli-bədii üslubu əks etdirən sənət nümunələri kimi müstəqil rol oynayıb.

Əldə edilən əyani materiallar onu göstərir ki, memarlıqda ağac oyma elementləri XVIII əsrdə daha da təkmilləşərək yaşayış evlərinin və məscidlərin fasad və interyerində sütun, sıratağ, tiraltı, eyvan, qapı, məhəccər, karniz, taxça qapıları və s. kimi hissələrdə istifadə edilirdi. Ağac üzərində oyma üsulu ilə rəmzi mahiyyətli, həndəsi və nəbatı motivli naxışlar, zərif “şəbəkə” formaları dekorun əsas elementləri idi.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Naxçıvanda XIX əsrə aid mülklərdə nəbatı motivli sıratağlar, Quba və Qusar, Şəki-Zaqatala bölgələrində zərif işləməli tiraltılar, sırasütunlar, oymalı qapılar, “şəbəkə”li pəncərələr konstruktiv funksiyalı olsalar da memarlıqda ənənəvi milli bədii üslubu əks etdirən ağac oyma sənəti nümunələridir. Memarlıqda ağac materialı üzərində icra edilən tərtibat işlərində dekorativ sənətlərdə olduğu kimi ritm, mütənasiblik prinsipləri, kompozisiya qanunauyğunluqları nəzərə alınır, bəzənsə oymada rəmzi məna daşıyan elementlər əsas dekor elementi kimi çıxış edib. Məsələn, Qubanın bir sıra məscidlərinin giriş qapılarında, sütunlarında və tiraltılarda tez-tez rast gəlinən ləçəkli gül kimi işlənən həndəsi elementlər həyat mənbəyi olan “günəş”i əks etdirir. Sütunlar arası sıratağların “islibəndlik”, “bəndi-rumi”, məhəccərlərin “kətəbəndlik” kompozisiyasında tərtibatı ənənəvi xarakterli olub.

Bu yarımfəsildə bölgələrdən əlavə Bakı şəhərinin tarixi memarlığında özünəməxsus rolu olan ağac qapılar ayrıca işıqlandırılır. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısı Avropa memarlığı ənənələrinə əsaslanan Bakının memarlıq simasında yeni modern üslublu kapitalist şəhəri formalaşmağa başlayır. Tək, ikitaylı və hətta iki cüt ikitaylı qapıların hər biri iki və ya üç pannoya bölünərək kənar haşiyələri ciddi və sadə tərtibatlı olurdusa, o zaman arasahə daha zəngin və dəbdəbəli oymalarla işlənirdi. Arasahə boş saxlandıqda isə əksinə haşiyələr ya ənənəvi həndəsi və nəbatı

naxışlarla, ya da Qərb mənşəli ornamentlərlə mürəkkəb tərtibatlı olurdu. “Akant yarpağı”, “meandr”, “gerb”, “çələng”, qorxunc maskalar, realist səpkili portretlər ayrıca işlənərək sonradan qapıya birləşdirilirdi. Relyefli ağac qapılar binanın plan kompozisiyası ilə vəhdət təşkil edərək şəhərin Şərq-Qərb mənşəli tarixi simasını əks etdirir.

İkinci yarımbölmə **“Parçalarda istifadə olunan basmaqəliblərin bədii xüsusiyyətləri”** adlanmaqla Azərbaycanda parça istehsalında tərtibat məqsədilə istifadə edilən ağac qəliblərin bədii-texniki ənənələrindən bəhs olunur. Əsasən “Yeləni” və “Heratı” kəlağayı kompozisiyasında formasına görə istifadə olunan qəliblər qruplaşdırılır.

Parça istehsal edən tarixi məntəqələrdə keyfiyyətli ağac materialından qəliblərin düzəldilməsi işi ilə boyaqçılar paralel olaraq özləri məşğul olublar. Başqal kəndi, Nuxa və Gəncə şəhərləri basmanaxış üçün ağac qəlib hazırlayan öz yerli ustaları ilə məşhur sənət mərkəzləri olub⁹.

Ağac qəliblərin ərsəyə gətirmək üçün oymaçı ustalar texniki və bədii mərhələdən ibarət işləri müəyyən ardıcılıqla icra ediblər. İlk iş xammal tədarüku ilə başlayır. Bunun üçün çat verməyən sağlam və düyünsüz ağac növü seçilir. Üzərində icra ediləcək oyma naxışından asılı olaraq lazımi ölçüdə hissə kəsilir. Bu hissənin bir üzündə mütləq dəstək oyulur. Digər üzündə isə polad qələmlə naxış ünsürü çəkilir. Qəlib nümunələrində naxış elementləri relyefli formalı oyma üsulu ilə yerinə yetirilir. Burada naxışlar ya səthdən dərinədə, ya da elementlər artıq kənar hissələrdən oyulub səthdə qalır.

Ağac qəliblərin ornamentləri həndəsi, nəbatı və zoomorf motivli naxışlardan ibarətdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, ayrı-ayrılıqda stilizə olunmaqla təsvir olunan yarpaq, çiçək, meyvə, müxtəlif canlı və digər təbiət ünsürləri dekorativ xarakterlidir. Kəlağayı ustaları hal-hazırda istifadə etdikləri bu qəlibləri üzərlərində əks olunan təsvirə görə “nargülü”, “dağ”, “güllü buta”, “sarmaşıq buta”, “şax buta”, “qotazlı buta”, “tovuzquşu”, “göyərçin”, “balıq”, “saya gül” və s. adlandırırlar.

⁹Quliyev H. Azərbaycanda basma naxış sənəti haqqında // “AMEA-nın Məruzələri”. Etnoqrafiya, 1957, № 7, səh. 820.

Məhz kompozisiyada tutduğu mövqeyə görə basmaqəliblərin forması, bədii baxımdan tərtibatı bir-birindən fərqlənir. Kəlağayı ustaları tərəfindən haşiyə, mərkəz və ya “göbəyi” (“göl” elementini bildirir) və müstəqil element kimi arasahədə istifadə olunan müxtəlif formalı (“şah buta”, “güllü buta”, balıq, quş, tovuzquşu və s.) qəlibləri üç qrupda təsnif etmək olar.

Oymaçı ustalar fərdi imkanları sayəsində ətraf aləmin gözəlliklərini müxtəlif bəzək elementləri şəklində materialın texniki tələblərinə uyğun icra etməklə bədii ağacoyma sənətini yaşadıb, ona yeni bədii çalarlar gətiriblər. Bizim dövrümüzə qədər qəlib çatan qəlib nümunələrinə əsasən demək olar ki, milli naxış sənətimiz ağac üzərində əbədilik qazanmaqla, parçalarda tətbiq və təbliğ olunub.

Tarixən qadınların geyim dəstini tamamlayan ağ, qara və əlvan rəngli kəlağayılar hal-hazırda basma üsullu həndəsi və nəbatəti motivli naxışlarıyla milli özünəməxsusluğu vurğulayan simvolik elementlərindən biri kimi çıxış edir.

Üçüncü fəsil **“XIX-XXI əsrlərdə ağacoyma sənəti ənənələrinin davamı”** adlanmaqla iki yarımfəsildən ibarətdir. **“XIX-XX əsrlərdə sənətkarların yaradıcılığında ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri”** adlı birinci yarımfəsildə adları məlum tarixi sənətkarların yaradıcılıq irsi işıqlandırılır, əl işlərinin bədii-üslub xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Son yüzilliklərdə bədii ağacoyma sənətinin məişətdə inkişaf rəngarəngliyini adları tarixə düşən sənətkarların yaradıcılığında bir sıra faktlara əsasən daha dolğun və əhatəli izləmək imkanı yaranır.

Adı tarixdə qalan ilk oymaçı sənətkar Əli ibn Hacı Əhməd oğludur. Bursada 1420-ci ildə inşa olunan Yaşıl türbənin qoz ağacından düzəldilən ikitaylı giriş qapısı üzərində icra edilən xəttatlıq, həndəsi və nəbatəti motivli oyma bəzəkləri təbrizli nəccarın peşəkarlığını əks etdirən nadir sənət əsəridir.

Əslən Ordubaddan olan Mirzə Qədim İrəvaninin atası Məhəmməd Hüseyn (XVIII əsrin sonu- XIX əsrin əvvəlləri) ağac üzərində oyma sənətinin mahir bilicilərindən olub¹⁰.

¹⁰ Аскерова Н.С. Мастера декоративно-прикладного искусства Азербайджана XII-XIX вв. – Баку: Язычы, 1983, стр. 19.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində ağacoyma sənətinə dair əl işləri mühafizə olunan bir başqa sənətkar Mir Möhsün Nəvvabdır (1833-1918). Üzərində yağlı boyalarla Şuşa şəhərinin mənzərəsinin təsvir olunduğu ağac qələmdən, nəbatı motivli naxışlarla yenə rənglərlə işləyərək tərtibat verdiyi rəhil ənənəvi ağacişləmə sənəti nümunələrindəndir.

XIX-XX əsrlərdə Şuşada gözəl səslə Xarrat Qulu, Lənkəranda Ağa Əbdülov Səfər oğlu, Sadıx Cəfərov, Usta Əhməd, Masallıda usta Murad, Lahıcda Məşədi Əziz, Məşədi Şirin, Astarada Usta Əli, Qonaqkənddə Usta Hüseyn, 1863-cü ildə Nuxada anadan olan Hacı Lətif oğlu usta Yusif Məmmədov müxtəlif çeşidli məişət əşyalarına bədii tərtibat verməklə ağacoyma sənətinin yaşadılmasında, inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardır.

Keçən əsrdə bədii ağacoyma sənətinin inkişafı və tərənnümü sahəsində böyük xidmətləri olan Əbdülhüseyn Babayevin, Əşrəf Rəsulovun adlarını xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Əsrlər boyu yaşadılan “şəbəkə”çilik ənənələri hər iki sənətkarın yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə davam etdirilib.

XX əsrin ikinci yarısında bədii ağacoyma sənətində Əli və Hüseyn Pəriyab qardaşlarının yaradıcılığında “hatəmkarlıq” üsulu yeni bədii çalarlar qazandı. Qardaşların Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində mühafizə olunan “Koroğlu” dastanına əsasən tərtibat verdiyi mücrü (1959), “Fizuli”nin portreti, “Ana məhəbbəti” “İstirahət” (1968), “Bulağın yanında” (1968), “Lirik rəqs”, “Sülh” (1965), “Pambıq yığımı”(1977) və s. əl işləri onların bu sahədə istedad və peşəkarlığını əks etdirir.

XX əsrin istedadlı tarzənlərindən Kamil Əhmədov da ağacoyma sənətinin inkişafında imzası olan sənətkarlardandır. Tar, kaman, saz, ud, ney və s. musiqi alətlərinə 30 ildən artıq bir müddət ərzində hatəmkarlıq üsulunda milli naxış elementləri ilə tərtibat verən musiqiçinin yaşatdığı bu sənət dövrünün tanınmışları tərəfindən yüksək qiymətləndirilib.

“Müasir ağacoyma sənətinin inkişafında çağdaş sənətkarların yeri və rolu” adlı ikinci yarımfəsildə hal-hazırda yaşayıb-yaradan ağacoyma sənətkarlarının yaradıcılığından bəhs olunur.

Müasir dövrün incəsənəti üçün yeni obraz, ifadə vasitələri və materialları nə qədər aktual olsa da, müxtəlif səpkidə və texnikalarda ərsəyə gələn sənət əsərləri arasında bədii ağacoyma sənətinin özünəməxsus yeri vardır. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, bir zamanlar utilitar məqsədlərlə hazırlanan ağacışləmə sənəti nümunələrində milli ənənəvi üslub hakim idisə, hal-hazırda bu təbii materialın bədii və texniki keyfiyyətləri istedadı olan hər kəsi özünə cəlb edərək əsasən estetik mahiyyətli sənət nümunələri yaratmağa imkan verir.

Hal-hazırda Qəbələ rayonunun Vəndam qəsəbəsində yaşayan Şahin Rəhimov ağacoyma sənəti ilə məşğul olan həvəskar sənətkarlardandır. Şahin ustanın yaradıcılığına nəzər salarkən onun oymalarını materialla işləmə prinsipinə görə iki qrupa bölmək olar. Sənətkar bəzi oymalarını bütöv ağac parçasında artıq hissələri adi iskenə ilə oymaqla ərsəyə gətirir. Digər qrup işlərində isə təbiətdə rastladığı maraqlı təbii ağac formalarını təxəyyülündəki obrazlarla ümumiləşdirmək üçün əlavələrini edərək onlarda yeni məna tapır. “Qobustan qayaüstü rəsmləri” , “Səlbir qalası”, “Mənzərə”, müxtəlif formalı mücrülər, bardaqlar, bir sıra canlılar tarixi, lirik əhval-ruhiyyəlidir.

Musiqi alətlərinin hazırlanmasında ağac materialının seçilməsi onun rezonans yaratmaq xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Yaranma tarixi qədim zamanlara aid milli musiqi alətlərimizin təkmilləşərək müasir günümüzdə gəlib çıxmış növləri xalqın musiqi təfəkkürü ilə yanaşı, həm də bədii zövqünü əks etdirən mədəni irs nümunələrindəndir.

Müasir dövrdə fərdi üslubunun mürəkkəbliyi, dəbdəbəsi ilə fərqlənən Balabəy Balabəyov bu milli musiqi alətlərini əsl sənət əsəri zirvəsinə ucaldan sənətkardır. Onu həmkarlarından fərqləndirən cəhət hazırladığı musiqi alətlərində “hatəmkarlıq” üsulunu peşəkarcasına tətbiq etmək bacarığıdır. Balabəy usta 1999-cu ildə tamamladığı sədəfli sazda “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından epizodlar və milli üsluba uyğun naxışlarla bədii tərtibat verib. 2005-ci ildə aylarla üzərində işlədiyi tərda Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” poemalarından epizodlar təsvir olunub. Bu əl işində Orta əsr Şərq miniatürlərinə xas olan dəst-xəttin sanki yenidən ağac üzərində bir başqa səpkidə canlanması baş verib. Musiqi alətində (doqquzu

canax və biri qol hissəsində olmaqla) əks olunan epizodlarda müxtəlif rəngli sədəflə yanaşı qızıl, gümüş, ağ və qara rəngli brilliant, yaqut daşından istifadə olunub.

Şəkili sənətkar şəbəkəçi Əşrəf Rəsulovun oğlu Tofiq usta hal-hazırda müəllifi olduğu onlarla əl işində ənənəvi şəbəkə kompozisiyalarını bədii baxımdan və peşəkarlıq cəhətdən daha da təkmilləşdirərək atasının yolunu davam etdirir. Sənətkarın işləri istər tarixi, istərsə də müasir memarlıqda zərifliyi ilə göz oxşayır. Sənətkarın digər həmkarı usta Hüseyn Hacımustafazadə də usta Əşrəfdən sənət dərsi alan müasir davamçılardandır. Şəbəkəçilikdə ilk dəfə kiçik ölçülü alətlərdən həcmli şar fiqurunu yığaraq bu sənətdə yeniliyə imza atan Hüseyn usta 2012-ci ildə TÜRKSOY beynəlxalq mədəni təşkilatının təşkil etdiyi festivalda birinci yerə layiq görüldü.

Orta əsrlərdə İslami dəyərlər, görkəmli şəxsiyyətlərin şücaəti, alim və yazarların elmi, bədii irsinə dair mövzular həndəsi, nəbatı, zoomorf motivli, süjetli təsvirlərlə yanaşı, yazı formaları, “xəttatlıq” sənəti vasitəsilə də əks olunurdu. Bu ənənə hal-hazırda qocaman sənətkar Seyfəddin Mənsimoğlunun yaradıcılığında, xəttatlıqla ağacoyma sənətinin bir-biri ilə vəhdətində öz layiqli yerini tapıb. Oymaçının texniki yazılış qaydalarına yaxından bələd olduğu kufi və nəsxə yazı formalarını müqəddəs “Quran” ayələri, “Aşıq Qurbani”, “Qardaşım! Vətən, ailə, qonşu yoxdursa, biz kimik?”, Füzuli irsinə dair beş fərqli kompozisiya, “Şah İsmayıl Xətai”, “Soltan Məhəmməd” və onlarla müxtəlif süjetli əl işində bədii baxımdan əlaqələndirmək bacarığı ağacoyma sənətinin inkişafında layiqli töhfədir.

Dissertasiya işinin **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın əsas qənaətləri ümumiləşdirilir və ağacoyma sənətinin Azərbaycanda bədii inkişaf xüsusiyyətləri müddələrdə yekunlaşdırılır:

- ağacoyma sənətinin inkişafı tarixən sosial-mədəni həyatın bir sıra sahələri ilə qarşılıqlı şəkildə təzahür edərək əsrlər boyu xalqın estetik zövqünü, peşəkarlığını, yaradıcılıq imkanlarını və milli bədii ənənələri əks etdirib.
- Alban mədəniyyəti dövründən ağacoyma sənəti nümunələrində rastlanan naxış motivləri dekorativ-tətbiqi sənətlərdə istifadə edilən elementlərlə

mənşəcə eyni olub, materialın teksturasına uyğun müxtəlif üsullarla icra edilmişdir.

- Xalça və tikmələrin kompozisiya və naxış motivləri ilə oxşar olan kəlağayı və parçalarda haşiyə, mərkəz və arasahədə doldurucu elementlər ağac qəliblər vasitəsilə icra edilir. Bu qəliblər milli naxış sənətimizin təmsil olunduğu orijinal ağacoyma sənəti nümunələrindəndir.
- milli musiqi alətlərində “hatəmkarlıq” bədii oyma üsulunun tətbiqi ağacoyma sənətinin estetik imkanlarını fərqli amplituda üzə çıxarmağa imkan verir. Simli musiqi alətlərində səsin əks olunması üçün çanaq hissənin müəyyən formaya uyğun oyulması ifaçılıqla bağlıdırsa, oymaçının peşəkarlığına görə sadəf, sümük, qızıl və s. materiallarla işlənməsi alətin bədii-estetik görkəminə özünəməxsus milli çalar qatır ;
- Azərbaycan xalq memarlığının ən sadə formalarından başlayaraq, mülk tikintisində, məscidlərdə həm konstruktiv, həm də bədii dekor vasitəsi kimi tarixən ağac materialı əvəzolunmaz rol oynayıb. XVIII əsrdən qapı, məhəccər, pərvaz, eyvan, sütun, sıratağ, tiraltı və s. hissələrdə ağacoyma sənəti interyer və eksteryerin bədii-estetik məzmununa milli ruh bəxş edən dekorativ sənət növü kimi çıxış edib;
- ağacoyma sənəti ənənələri müasir sənətkarlarının yaradıcılığında yaşadılaraq, məzmun, forma müxtəlifliyi ilə sərbəst inkişafa malikdir. Tarixən məişət həyatı ilə bağlı inkişaf edən bu sənət növünün bədiiliyi xalqın estetik zövqü, təxəyyülü, dini inançı, adətləri, təbii şəraiti və sənətkarlıq bacarığı ilə bağlı olub. Hazırkı dövrdə isə ağacoyma sənəti nümunələri ilə milli mənəvi irsimiz təbliğ olunur, dekorativ oymalar müasir interyerdə, sərgi salonlarında öz sözünü deyə biləcək bir sənət əsəri qədər baxımlıdır.
- Azərbaycanda ağacoyma sənətinin tarixi və müasir dövrə dair bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi çağdaş sənətsünaslığımızın zənginləşməsinə xidmət edən layiqli töhfə ola bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları dissertantın aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanca ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri // Doktorant və Gənc Tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransının Materialları. II cild, 2012, s.396.
2. XIV-XVI əsr Təbriz məktəbi miniatürlərində ağacoyma sənəti nümunələri // ADMIU Elmi Əsərlər. № 14, 2012, s.100-104.
3. Ağac heykəltəraşlığı// Doktorant və Gənc Tədqiqatçıların VI Beynəlxalq Elmi Konfransının Materialları. 2012, s. 77-78.
4. Basma naxış qəliblər. Doktorant və Gənc Tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi Konfransının materialları. II cild, 2013, s.233-234.
5. Toxuculuq sənətində naxışlı ağac qəlibləri// «Memarlıq, Şəhərsalma tarixi və bərpası», elmi nəzəri məcmuəsi, buraxılış № 1(5), 2013, s. 170-175.
6. Azərbaycan xalq memarlığında tətbiq olunan ağac dekor elementləri// «Mədəni həyat», Elmi, metodiki,publisistik jurnal. № 1 , 2014, s.80-84.
7. Ağacyonan Şahin-usta”. «Qobustan» sənət toplusu, 2014, № 1(162). səh. 39-42.
8. Balabəy Balabəyov-milli musiqi alətlərini “danışdıran” sənətkar// «Azərbaycan xalçaları», Elmi-publisistik jurnal, İstanbul, cild 4, №10, 2014, s.148-153.
9. Искусство художественной резьбы по дереву в творчестве современных мастеров Азербайджана//«Поиск». Международный научный журнал-приложение республики Казахстан. Серия гуманитарных наук, 2014, № 1(1). с.27-32.
10. Традиционные технологии искусства художественной резьбы по дереву в Азербайджане// Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века. Материалы II Международной научно-практической конференции. Пятигорск, 2015, с. 201-205.

**Художественные особенности искусства резьбы по дереву в
Азербайджане.**

Резюме

Данная диссертация посвящена изучению художественных особенностей искусства резьбы по дереву, являющегося одним из редких видов декоративно-прикладного искусства. Образцы художественного искусства резьбы по дереву, исторически проявляющегося в различных областях быта в Азербайджане, впервые собравшись воедино, были привлечены к широкому исследованию. В диссертации анализируются методы резьбы по дереву и декоративные формы, архитектура, набойка, символы вырезанных мотивов, применяемых на предметах различного назначения, религиозный смысл, содержание, композиционное решение, художественно-эстетические особенности. С исследованием и анализом творчества мастеров современной резьбы по дереву и имен, вошедших в историю, освещаются вопросы продолжения национальных традиций в этом неувядаемом искусстве, передаваемом из поколения в поколение.

Во введении нашли свое отражение актуальность темы, степень изучения темы, цель исследования и основные задачи, объект и предмет исследования, методологические основы, научная новизна темы, границы исследования, теоретическое и практическое значение, апробация, строение.

Первая глава называется «Методы художественного оформления искусства резьбы по дереву в Азербайджане». Глава состоит из двух подглав: 1. Традиции развития деревообработки и искусства резьбы по дереву; 2. Методы резьбы и разнообразие художественных форм в искусстве резьбы по дереву.

Вторая глава называется «Декоративные особенности искусства резьбы по дереву» и состоит из двух подглав: 1. Элементы деревянного декора,

применяемые в архитектуре Азербайджана; 2. Художественные особенности шаблонов, используемых в тканях.

Третья глава называется «Продолжение традиций искусства резьбы по дереву в XIX-XXI вв.». Глава состоит из двух подглав: 1. Художественные особенности искусства резьбы по дереву в творчестве мастеров в XIX-XX вв.; 2. Место и роль современных мастеров в развитии современного искусства резьбы по дереву.

В заключении обобщаются основные итоги исследования.

Maryam Mansim Kazimova

Artistik features of wood carving in Azerbaijan.

Summary

Dissertation is dealt with artistic features of wood carving which is rare types of decorative - applied art. Samples of artistic wood carving appeared in different fields of life in Azerbaijan historically for the first time were collected together and were drawn into research work. Methods of wood carving and decorative forms, architecture, mould, symbol of pattern motifs applied on different types of goods, religious meaning, content, formula, literary- aesthetic features were analyzed in the dissertation. The continuation of national traditions of this art which was transmitted from generation to generation and was not forgotten with investigation and analysis of work of historical and modern craftsmen was enlightened here.

Urgency of investigation, developmental level of subject, purpose of investigation and main duties, object and subject of investigation, methodological principles, scientific innovation of work, limits of investigation, theoretical and practical necessity, approbation and structure were described in the **Introduction**.

Chapter I is called as “Artistic design methods of wood carving in Azerbaijan”. Chapter consists of two semi-chapters: 1. Developmental traditions of wood carving and wood-carving art; 2. Carving method and variety of artistic form in wood carving.

Chapter II is called as “Decorative features of wood carving” and consists of two semi-chapters: 1. Wooden decor elements applied in Azerbaijan architecture; 2. Artistic features of mold used in textile.

Chapter III is called as “The continuation of traditions of wood carving in XIX-XXI centuries”. This chapter consists of two semi-chapters: 1. Artistic features of wood carving in the work of craftsmen in XIX-XXI centuries; 2. Place and role of modern craftsmen in the development of modern wood carving.

Main results of investigation are generalized in the **Conclusion**.

На правах рукописи

МАРЬЯМ МАНСИМ ГЫЗЫ КЯЗИМОВА

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСКУССТВА РЕЗЬБЫ ПО
ДЕРЕВУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Специальность: 6218.01 – Декоративно-прикладное искусство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора философии
в области искусствоведения

БАКУ – 2016